

В связи с этим, в данной работе, автор применил и дословный, и художественный перевод, специфика каждого из которых, описывалась выше.

Справедливо высказывание "в мире нет ничего совершенного". В любом случае даже самый мастерски выполненный перевод всегда проигрывает оригиналу, т.к. не один переводчик не в силах передать всю специфику и колорит языка подлинника.

Усилия автора не могут претендовать на полную передачу смысла бейтов «Альфия» Ибн Малика, его стихосложения, но это попытка ознакомить русскоязычного читателя с альтернативным методом обучения грамматике арабского языка.

1. Касыда «Альфия» Ибн Малика
2. Объяснения Ибн Акиля касыды «Альфия» ибн Малика, 1998г. Каир
3. Курс теории перевода Финкельберг Н.Д
4. Арабская поэзия Юсиф Хулейф, Египет, 2000г.
5. "اوضاخ المسالك" الامام ابي محمد جمال الدين ابن هشام الانصاري. مكتبة دالا التراث 2001

6. Лозинский М. Искусство стихотворного перевода. // Перевод - средство взаимного сближения народов. Сборник статей. // М.: Прогресс, 1987.

7. Латышев Л.К. Межъязыковые трансформации как средство достижения переводческой эквивалентности// Семантико-синтаксические проблемы теории языка и перевода. - М., 1986.

This article is devoted to problems of poetic translation of kasyda "Alfiya" ofn Ibn Malik. Ibn Malik is a known scientist, born on 21st of February, 1203 in Jiyan city of Kordova khalifat. Ibn Malik used poetic form for explanation of Arabic language grammar. Kasyda "Alfiya" of Ibn Malik means "thousand" and in fact consists of thousand of poetic lines, which contain the entire Arabic language grammar, completely placed in order and poetic form. The applied rhyme facilitates memorization of grammar rules.

Мақала Ибн Маликтің «Альфия» поэмасына арналған. Өзінің атақты поэмасында ғалым барлық араб грамматикасын енгізіп қана қоймай, оны оқытудың ерекше жүйесінде құрылған. Бұл поэма мың тармақтан тұрғандықтан, «мың» деп аталып кеткен. Ибн Маликтің «Альфия» поэмасын аудару барысында сөзбе-сөз және көркем аударма тәсілі қолданылды.

М.З. Яқши

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРІНДЕГІ АРАБ СӨЗДЕРІНІҢ ДАУЫСТЫЛАР ҮНДЕСІМІНЕ СӘЙКЕС ҚАЛЫПТАСУЫ

Сөз құрамында дауысты дыбыстардың тілдің қызметіне қарай бір сөз көлемінде бірыңғай жуан, не бірыңғай жіңішке болып ыңғайласып, үйлесіп келуі түркі тілдеріне тән ерекше заңдылық болып табылады. Қазақ тілінің төл дауысты дыбыстарының жүйесі тоғыз дауыстыдан құралады. Олар: **а, ә, е, о, ө, ұ, ү, ы, і**. Тілдің қатысына қарай бұл дыбыстар жуан: **а, о, ұ, ы** және жіңішке: **ә, е, ө, ү, і** болып бөлінеді. Түрік тілінде де дауыстылар тілдің қатысына қарай алдыңғы қатардағы (жіңішке) және артқы қатардағы (жуан) дауыстылар болып бөлінеді. Алғашқысына: **е, і, ө, й** жіңішке дауыстылары, ал соңғысына **а, о, и, т** жуан дауыстылары жатады.

Х.Досмұхамедұлы: «Сингармонизм – түрік тілінің айрықша өзіне біткен қасиеті. Түрік тілдерінің көбі (Ыстамбұл түріктері, Қазан ноғайлары, сарт-өзбек, тағы талайлар) түрік емес халықтардың сөзін көп алғандықтан, жат жұрттарға көп араласқандықтан, осы айрықша қасиетінен айрылып қалып отыр», - дейді /1, 166/. Қазіргі кезде бұл заңдылыққа қазақ тілінде араб сөздерінің басым бөлігі бағынғанымен, арасында игерілмей келе жатқан сөздер де кездеседі. С.Мырзабеков араб, парсы тілдерінен енген мың-мың сөздің қатарында игерілмей, аралас буынды болып

жүрген жүзден аса сөз бар екендігін айта келе, мысал ретінде араб сөздерінен: *мұғалім, кітап, қазір, қадір, қате, қауіп, қабілет, қасиет, емтихан, ақырет, рахмет, қызмет* сияқты сөздерді келтіреді /2, 145/.

Түрік тілінде дауыстылардың тілдің қатысына қарай үндесуі «büyük ünlü uyumu», яғни үлкен дауысты үндесімі деп аталады. Бірлі-жарым сөздер мен біріккен сөздерде болмаса, төл сөздерде толық сақталған. Дауыстылар үндесімі араб сөздеріне де ықпал еткен /3, 355/. Алайда бірқатар араб сөздерінде бұл заңнан ауытқушылық байқалады.

Араб тіліндегі дауыстылар дауыссыздардың жуан-жіңішке реңкте келуіне байланысты жуан-жіңішке айтылады. Алайда бір сөздің құрамында мұндай дыбыстар аралас келе береді. Араб тілінде жуан дыбысталатын дауыссыздарға: «ха:»; «са:д»; «да:д»; «та:»; «за:»; «ғайн»; «қа:ф» дыбыстары жатады. Бұл дыбыстармен келген **а** дыбысы қазақ, түрік тілдерінде де жуан түрінде қалыптасып, басқа буындағы жіңішке дауыстыларға да ықпал етеді, мысалы: [нэзар] > *назар - nazar*, [лэқаб] > *лақан - lakar*, [мәқсад] > *мақсам - maksat*, [мәқа:м] > *мақам - makam*, [мәсхара] > *масқара - maskara*. Бұл сөздерде соңғы буындағы жуан дауыстының алдыңғы буындағы жіңішке

дауыстыға кейінді ықпалы байқалады. Түрік тілінде жуан дауыссызбен келген бірлі-жарым сөзде үндесім заңы бұзылған: *gıybet, haber, kalem, kale, kafes, makale, sohbet*. Ал қазақшада бұл сөздер толық үндеседі: *хабар, ғайбат, қалам, мақала, қала, қанас, сұқбат*. Тек *құдірет - kudret, қабір - kabir, қадір - kadir* сөздерінде екі тілде де сақталмаған.

Араб тілінде құрамында жуан дауыссыз келмегендіктен, бірыңғай жіңішке дауысталатын сөздердің өзі қазақшада бірыңғай жуан дауыстылармен келетін тұстары да бар, мысалы: [джэзә:] > *жаза*, [джәуә:б] > *жауап*, [джәнә:зә] > *жаназ*, [зәмә:н] > *заман*, [мәусим] > *маусым*, [сәфәр] > *сапар*, [сәуә:б] > *сауап*. Бұл сөздерде араб дауыстыларының ұзын-қысқалығы да сақталмаған. Мұнда дыбыстардың жуандануына сөз құрамындағы созылыңқы **ә**: (**a**) дыбысының қазақша жуан **a** дыбысымен берілуі, сондай ақ сөз құрамында арабтың жуан дауыссыздары келуі себеп болған тәрізді. Ал түрік тілінде құрамында жіңішке реңкті дауыссыздар мен тек қысқа дауыстылар келген сөздер ғана бірыңғай жіңішке дыбысталады. Сондықтан жоғарыдағы қазақша мысалдардан *mevsim, sefer* сөздері бірыңғай жіңішке келеді де, ал құрамында ұзын дауысты кездесетін сөздерде үндесім бұзылған: *ceza:, seva:p, cema:ze, seva:p*.

Арабшадағы **u** дауыстысы қазақша осы әріппен таңбаланғанымен, дыбысталуда **уй, ий, үй, үй** түрінде айтылатындығы жоғарыда айтылған болатын. Мұнда үндестік заңына сәйес сөздегі дауыстыларға байланысты бұл дыбыстың жуан, не жіңішке айтылатындығын атап көрсетуге болады. Мысалы, *жиһаз* > *жыйһаз*, *зиялы* > *зийалы*, *оқиға* > *оқыйға*, *сиқыр* > *сыйқыр*, *тәжірибе* > *тәжірийбе*, *ниет* > *нийет*. Арабтың **u** дауыстысы қазақша **ы, і** дыбыстарымен берілген араб сөздерінде де үндестік заңы толық сақталады, мысалы: *жыныс, лазым, маусым, момын, мысал, кіре, әділ, зікір, кәміл, мәжіліс, мүсәпір, нәпіл т.б.*, тек бірен-саран сөздерде үндестік заңы сақталмаған: *қазір, кітап, мұғалім*.

Арабтың созылыңқы **y**: дауыстысымен келген сөздер қазақшада сөздегі басқа дауыстылардың жуан-жіңішкелігіне қарай **ұ, ү, ы, і, о** түрінде дауыстылар үндесімі сақтала отырып беріледі. Мысалы: *мазлұм, мазмұн, махлұқат, марқұм, мақұл, зәйтүн, мәжбүр, сүре, қабыл, сабын, табыт; мәлім, қор, сопы*. Мұнда жуан дауыстылармен келген сөздерде арабша жуан реңкте айтылатын дауыссыздар ықпалы байқалады. Ал түрік тілінде жуан **u, u:** дыбыстарымен беріледі де, құрамында арабтың жуан реңкті дауыссыздары бар сөздерде бірыңғай жуан келіп: *mahlu:ka:t, mazlu:m, takul, kabu:l sabun*, ал басқа сөздерде үндестік

заңы бұзылады: *tesnu:n, tesbu:r, su:re*.

Түрік тілінде үндестік заңы араб сөздерінде мынадай жағдайларда сақталмайды:

а) созылыңқы дауысты келген араб сөздерінде: *hazı:ne, i:man, ka:ide, ka:biliyet, mi:ra:s, nika:h, nasi:hat, nasi:p, su:re, vazi:fe*.

ә) соңғы буында жуан дауыстымен келген сөзге жуан дауысты қосымшалар жалғануы тиіс. Ал түрікшеде соңғы буында **a** дыбысы келген сөздерге жалғанатын қосымша төл сөздерде жуан, ал арабшадан енген сөздерде жіңішке болып келеді. Мұның себебі арабша бұл дауыстының жіңішке айтылуында. Мысалы, *harf* > *harf-in, hakikat* > *hakikat-i, saat* > *saat-e, seyahat* > *seyahat-e, tabiat* > *tabiat-te*. Ал қазақшада үндесім заңы түбірдің соңғы буыны мен қосымша арасында үнемі жазуда да, айтылуда да сақталады, мысалы, *қасуемі, мұғалімі, қадірі*.

б) кірме араб сөзіне түріктің *etmek* көмекші етістігі бірігу арқылы жасалған сөздерде: *farketmek, sabretmek*.

в) араб тілінде жіңішке реңкте айтылатын «хә:» дыбысы түрікшеде жуан **a** дыбысымен беріліп, мұндай сөздерде үндесім бұзылады, мысалы: *mahkeme, mahşer, hareket, hazı:ne*, Ал қазақшада бұл сөздерде дауыстылар үндесімі толық сақталады: *мекеме, әрекет*.

Дауыстылардың бір сөз көлемінде еріннің қызметі жағынан ыңғайласып, үйлесіп келуі ерін үндестігі деп аталады. Бұл заң бойынша сөздің бірінші буынында еріндік дауысты болса, қалған буындарында да еріндіктер тұруға тиіс /2, 150-152/. Қазақтың байырғы сөздерінде сақталған бұл заңдылық қазіргі кезде жазуда төл сөздерде де, сонымен бірге кірме сөздерде де сақталмай келеді. Мысалға, арабтың *мүлік, момын* сияқты сөздерін келтіруге болады. Айтылуда бұлар *мүлүк, момұн* болары сөзсіз. Қазақ тіліндегі араб сөздерінде ерін дауыстылар, көбіне, екінші буында езулік дауыстылардан кейін жиі кездеседі, мысалға, *мақұлық, марқұм, мазмұн, мәжнүн, мәжбүр*. С.Мырзабеков тек ерін дауыстылар ғана емес, қос ерін **y** дауыссызы да өз айналасындағы дауыстыларға азды-көпті әсер ететіндігін айта келе, мұны кезінде В.В.Радлов та, П.М.Мелиоранский де байқағандығын, В.В.Радловтың сөздігінде *дәурөн, дәулөт, тәуөп, зауұқ* түрінде ұшырайтындығын айтады /2, 152/. Мұнда қос ерін дауыссыз деп отырғаны арабшадағы «уә:» дыбысы. Бұл дыбыс қазақшада тіпті түскен күннің өзінде өзінен кейінгі езулік қысқа **ә** мен созылыңқы **ә**:-нің өзін еріндікке айналдырады: [уәфә:] > *опат*, [уә:ки'а] > *оқиға*, [уәки:л] > *өкіл*.

Сондай-ақ ерін үндестігіне сәйкес **u** әріпі қазақша **үй, үй** түрінде: *дүние* > *дүнүйө, өсиет*

> *өсүйөт*, *мұхит* > *мұхұйт* деп айтылады. Тіпті **ы**, **і** әріптерімен таңбаланған сөздердің өзінде алдыңғы буындағы еріндік дауыстылардың ықпалымен **ұ**, **ү** деп дыбысталады: *мүмкін* > *мүмкүн*, *мүшкіл* > *мүшкүл*, *момын* > *момұн*.

Ерін үндестігі түрік тілінде «küçük ünlü uyumu», яғни кіші дауысты үндесімі деп аталады. Түрік тілінде ерін үндестігі төл сөздердің түбірінде де, қосымшаларда да толық сақталады, мысалы *okul-umuz-u* «мектебімізді». Дауыстылар мұнда да қазақ тіліндегідей еріннің қатысына қарай еріндік «*yuvarlak*» және еріндік емес (езулік) «*düz*» болып жіктеледі. Еріндік дауыстыларға: **о**, **ө**, **и**, **й** дауыстылары жатады. Ерін үндестігі кірме араб сөздеріне де әсер еткен. Соның негізінде кейбір араб сөздерінде алдыңғы буындағы ерін дауыстының ықпалымен екінші буындағы арабша **и** (у) дауыстысының өзі еріндік дауыстымен алмастырылған, әрі жіңішке айтылатын болған: *مُمْكِنٌ* [мумкин] > *mümkün*, *مُشْكِلٌ* [мушкил] > *müşkül*. Алайда бұл еріндік үндестігі дей алмаймыз, өйткені өзбек тілінде бұл заңдылық мүлде сақталмайды. Түрікшеде бұл заңдылыққа бағынбайтын сөздер де кездеседі, мысалы *mümin*.

Ерін үндестігі қазақ түрік тілдерінде эпентеза құбылысы нәтижесінде екі дауыссыз арасына қыстырылған дауыстыларға да ықпалы етеді. Қазақ тілінде жазуда **ы**, **і** жазылғанымен, **ұ**, **ү** деп айтылады. Мысалға: *зұлы(ұ)м* - *zülüm*, *өмі(ү)р* - *ömür*, *үкі(ү)м* - *hüküm*.

Түрікшеде ерін үндестігі сақталмайтын жағдайлардан бірі – созылыңқы **і**: дауыстысы келген сөздер, мысалы, *muhî:t*, *müri:d*. Алайда

созылыңқы **і**: дауыстысымен келген сөздерден өзгергендері де бар: *مُدِيرٌ* [муди:p] «директор» > *müdür*, *المُفْتِي* [әл-муфти:] > *müftü*. Бұл түрік тілінде ерін үндестігінің күштілігін байқатады.

Түрікше *etmek* көмекші етістігінің бірігуі арқылы жасалған туынды етістіктерде де ерін үндестігі сақталмайды, мысалға *hükmetmek*, *şükretmek*.

Сонымен араб сөздерінде дауыстылар үндесімінің сақталуы тұрғысынан түрік тіліне қарағанда қазақ тілі басым түсетіндігін айтуға болады. Араб тіліндегі дауыссыздардың жуан-жіңішкелігі ескерілмегеннің өзінде, қазақ тілінде сөздер, көбіне бірыңғай жуан, не бірыңғай жіңішке айтылады. Ал түрікшеде құрамында жуан реңкті дауыссыздар кездесетін сөздер бірыңғай жуан, ал мұндай дыбыстар келмеген сөздер бірыңғай жіңішке дыбысталған. Құрамында созылыңқы дауыстылар келген сөздер аралас буынды болып келген.

1. Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы еңбектері. - Астана, 2008. – 400 б.
2. Мырзабеков С. Қазақ тілі фонетикасы: оқу құралы. - Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 277 б.
3. Her Yonuyle Dil. Ana Cizgileriyle Dilbilim 1. Cilt. - Ankara, 2000.

В этой статье рассматривается влияние закона гармонии гласных на заимствованные арабские слова в казахском и турецком языках.

This article studies influence of the law of harmony of vowels on the borrowed Arabian words in the Kazakh and Turkish languages.